

SCHRIFT

— IN DIENST VAN —

DE MACHT

DE GRAFELIJKE
KANSELARIJ IN
VLAANDEREN EN
HENEGOUWEN
(1191-1244)

Els De Paermentier

Schrift in dienst van de macht

Schrift en Schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen VII

Voor mijn ouders

Schrift in dienst van de macht

De grafelijke kanselarij in Vlaanderen en
Henegouwen (1191-1244)

I Studie en synthese

ELS DE PAERMENTIER

Hilversum
Verloren
2021

Dit boek is mede mogelijk gemaakt door financiële steun van de Universiteit Gent.

Afbeeldingen op het omslag: jachtzegel en tegenzegel van Johanna van Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen (SA Gent, *Fonds Bijloke*, C32 (DiBe ID 25719)).
© Storm Calle (Archief Gent)

ISBN 9789087049416

© 2021 Els De Paermentier
Uitgeverij Verloren Hilversum
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Omslag en opmaak: Rombus/Patricia Harsevoort, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Woord vooraf

Omnibus presentes litteras inspecturis, salutem.

Dit boek is een herwerkte en geactualiseerde versie van mijn proefschrift dat ik in 2010 aan de Universiteit Gent verdedigde. Aan de basis ervan werd niet geraakt. De analyses behielden hun waarde, maar de interpretatie ervan werd meer afgestemd op de recentere tendenzen in het onderzoeksdomein van de diplomatiek en de genderstudies, en werd aangevuld met resultaten uit eigen recent onderzoek.

Sedert mijn terugkeer naar de universiteit in 2004 heb ik ervaren dat een degelijke begeleiding een onontbeerlijke voorwaarde tot slagen vormde, en dat het advies en de expertise die mij werden toevertrouwd een stevig fundament hebben gevormd voor mijn verdere academische loopbaan. In de eerste plaats wens ik hiervoor mijn promotor en mentor, Thérèse de Hemptinne, te bedanken, om mij tijdens de eerste jaren van mijn doctoraat de tijd te geven opnieuw vertrouwd te raken met de academische praktijk en de inhoudelijke materie, om mij de gelegenheid te bieden mijn onderzoeksresultaten te presenteren en te implementeren in verschillende onderwijsopdrachten, en bij wie ik op gelijk welk moment terecht kon met vragen of voor de afstemming van ideeën. De feedback en suggesties die ik al die jaren van haar mocht ontvangen waren telkens zeer verhelderend, en hebben mij in belangrijke mate gemotiveerd om ingeslagen wegen verder te verkennen. Ook de leden van mijn doctoraatsjury, Walter Prevenier, Jan Burgers, Georges Declercq, Benoît-Michel Tock en Jeroen Deploige verdienen veel dank voor hun feedback op de eerste versie van dit proefschrift. Hun commentaar en suggesties werden zoveel mogelijk in deze versie verwerkt.

Verder ben ik ook de leden van de werkgroep 'Schrift en Schriftdragers in de Nederlanden in de Middeleeuwen' dankbaar om dit werk op te nemen in hun gelijknamige reeks bij uitgeverij Verloren.

Dit onderzoek was niet mogelijk geweest zonder het engagement van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis en de bereidwilligheid van Philippe Demonty, die in het kader van zijn opdracht voor de Commissie de database *Diplomata Belgica* (die ten tijde van de doctoraatsstudie nog *Thesaurus Diplomaticus* heette) nog dagelijks aanvult. Philippe was destijds zo vriendelijk mij een geüpdatet exemplaar van de *Thesaurus* en een cd-rom met de digitale beelden van de 'collectie Prevenier' ter beschikking te stellen. Ik blijf hem en de Commissie hiervoor zeer erkentelijk. *Diplomata Belgica* is intussen een vaste dagelijkse tool geworden voor onderzoek en onderwijs.

De archivariissen van de lokale, regionale en buitenlandse archieven boden mij de mogelijkheid in de beste omstandigheden de originele oorkonden te consulteren. Speciale dank gaat daarbij uit naar Maurice Vandermaesen, destijds archivaris van het Rijksarchief Brugge, en Zuster Beatrijs, destijds beheerder van het Archief van de Bijloke (dat intussen is verhuisd van het klooster van Maria Middelaes naar het Gentse Stadsarchief). Ook de medewerkers van de Gentse Universiteitsbibliotheek (Boekentoren) en de facultaire bibliotheek Letteren en Wijsbegeerte verdienen alle lof voor hun hulpvaardigheid en stipte dienstverlening bij de vele aanvragen voor ontlending en scans.

De vakgroepvoorzitter Erik Thoen, intussen opgevolgd door Bruno De Wever, en de collega's van de vakgroep Geschiedenis zorgden toen en ook nu nog voor een stimulerende werkomgeving en een ontspannen sfeer.

Het is hartverwarmend te mogen ervaren hoeveel mensen van buiten de academische wereld met het wordingsproces van dit proefschrift en de herwerking ervan hebben meegeleefd, en uit wiens enthousiasme en aanmoedigingen ik kracht en doorzetting heb geput. In de eerste plaats mijn dierbare vrienden en vriendinnen van de scouts, maar ook de burens en collega's uit een ver verleden bij cv Magelaan, waaronder in het bijzonder Stefaan Van Ryssen, die met veel enthousiasme bijna elke letter van dit boek heeft omgekeerd. Ieder van hen die zich persoonlijk aangesproken voelt wens ik uitdrukkelijk te bedanken voor hun vriendschap, hun interesse, hun morele steun en empathie.

Mijn grootste dank gaat uit naar mijn ouders, Lucie Waerlop en Jos De Paermentier, en vooral naar mijn echtgenoot Gino Van Oost en mijn lieve tieners Gust en Ella. Zij hebben het hele proces met zijn positieve en minder positieve uitschieters van dichtbij intens gevolgd en meebeleefd. Ik ben hen dan ook bijzonder veel liefde, genegenheid en dank verschuldigd voor hun onvoorwaardelijke affectie en steun, hun begrip en hun geduld.

Deinze, mei 2021

Inhoudstafel

Woord vooraf	5
1 Documentaire verschriftelijking: van <i>ad hoc</i> naar routine	
1.1 Inleiding	11
1.2 Het documentaire verschriftelijkingsproces in West-Europa	16
1.2.1 <i>Oraliteit, verschriftelijking, pragmatische geletterdheid</i>	16
1.2.2 <i>De ‘pragmatische Wende’ (late elfde tot dertiende eeuw)</i>	21
1.3 De actieradius van de diplomatiek als fundamentele wetenschap	26
1.3.1 <i>Registratie, archiefvorming en -beheer</i>	27
1.3.2 <i>Oorkonden als representaties van macht, autoriteit en identiteit</i>	29
1.3.3 <i>De ‘digital turn’: van analoge naar digitale diplomatiek</i>	31
1.4 Vorstelijke administraties en kanselarijstudies	34
1.4.1 <i>De ‘kanselarij’ als ‘instelling’: een problematische definiëring</i>	36
1.4.2 <i>Territoriaal-vorstelijke kanselarijen in de middeleeuwen</i>	38
2 De ontwikkeling van de grafelijke kanselarijactiviteit in Vlaanderen en Henegouwen	
2.1 Inleiding	40
2.2 De graafschappen Vlaanderen en Henegouwen rond 1200	40
2.2.1 <i>Maatschappelijke context</i>	40
2.2.2 <i>De regeringsperiodes van Boudewijn V/VIII, Boudewijn VI/IX, Filips I van Namen en Johanna van Constantinopel</i>	47
2.3 De grafelijke kanselarijactiviteit in Vlaanderen en Henegouwen in de twaalfde eeuw	56
2.3.1 <i>Vlaanderen (tot 1206)</i>	56
2.3.2 <i>Henegouwen</i>	59
2.3.3 <i>Werkdefinitie van het begrip ‘kanselarij’</i>	60
2.4 De verdere ontwikkeling van de grafelijke kanselarij tijdens de eerste helft van de dertiende eeuw: methodologische beschouwingen	62
2.4.1 <i>Bronnen</i>	63
2.4.2 <i>Diplomatisch onderzoek</i>	66
2.4.3 <i>Paleografisch onderzoek</i>	87
2.4.4 <i>Studie van het kanselarijpersoneel</i>	90

3	Observeren en creëren: het kanselarijdictaat	
3.1	Inleiding	97
3.2	De redactionele oorkondingsactiviteit binnen de grafelijke kanselarij	97
3.3	Het dictaat van de grafelijke kanselarij: dispositio	102
3.3.1	<i>Differentiatie door variatie en combinatie</i>	103
3.3.2	<i>Traditie en innovatie</i>	104
3.3.3	<i>Een éénvormig Vlaams-Henegouws kanselarijdictaat?</i>	106
3.3.4	<i>Vulgariter dicitur: de taal van de grafelijke oorkonden</i>	108
3.4	Het dictaat van de grafelijke kanselarij: protocol	111
3.4.1	<i>De protocolformules gebruikt in de kanselarij</i>	113
3.4.2	<i>De protocolformules 'karakteristiek' voor de kanselarij</i>	141
3.5	Maatschappelijke evaluatie van het grafelijke kanselarijdictaat	143
3.5.1	<i>Het oorkondediscours als instrumentalisering van de grafelijke macht</i>	143
3.5.2	<i>De kanselarijhuistijl: gespiegeld aan een centraal-vorstelijk autoriteitsmodel?</i>	146
3.5.3	<i>De grafelijke oorkonden belicht vanuit genderperspectief</i>	150
3.6	Besluit	155
4	Veelzijdige handen: de uiterlijke vorm van de kanselarijstukken	
4.1	Inleiding	158
4.2	De oorkonden gemundeerd in de grafelijke kanselarij	159
4.2.1	<i>Kanselarijhand 1 (1195-1196)</i>	159
4.2.2	<i>Kanselarijhand 2 (1194-1201)</i>	160
4.2.3	<i>Kanselarijhand 3 (1194-1205)</i>	161
4.2.4	<i>Kanselarijhand 4 (1195-1200)</i>	162
4.2.5	<i>Kanselarijhand 5 (1198-1210) (Giselbert van Bergen)</i>	163
4.2.6	<i>Kanselarijhand 6 (1201-1225) (Walter van Kortrijk)</i>	167
4.2.7	<i>Kanselarijhand 7 (1210)</i>	170
4.2.8	<i>Kanselarijhand 8 ([1203] 1211-1213)</i>	171
4.2.9	<i>Kanselarijhand 9 (1215-1217)</i>	173
4.2.10	<i>Kanselarijhand 10 (1218)</i>	175
4.2.11	<i>Kanselarijhand 11 ([1218] 1219-1224)</i>	176
4.2.12	<i>Kanselarijhand 12 (1219-1244) (Egidius van Bredene)</i>	177
4.2.13	<i>Kanselarijhand 13 (1219-1223 [1224])</i>	184
4.2.14	<i>Kanselarijhand 14 (1220-1242)</i>	186
4.2.15	<i>Kanselarijhand 15 (1226-1232)</i>	188
4.2.16	<i>Kanselarijhand 16 (1227-1241) (Volker Utenhove)</i>	190
4.2.17	<i>Kanselarijhand 17 (1233-1241)</i>	196
4.2.18	<i>Kanselarijhand 18 (1230-1237)</i>	197
4.2.19	<i>Kanselarijhand 19 (1230-1242)</i>	199
4.2.20	<i>Kanselarijhand 20 (1235)</i>	201
4.2.21	<i>Kanselarijhand 21 (1239)</i>	202

4.2.22	<i>Kanselarijhand 22 (1240-1243)</i>	203
4.2.23	<i>Kanselarijhand 23 (1243-1244)</i>	206
4.2.24	<i>Kanselarijhand 24 (1242-1243)</i>	207
4.2.25	<i>Kanselarijhand 25 (1243-1244)</i>	208
4.2.26	<i>Vermoedelijke kanselarijhand uit het scriptorium van het Sint-Donaaskapittel</i>	
4.3	De validering van de grafelijke oorkonden	211
4.3.1	<i>Grafelijke zegels</i>	212
4.3.2	<i>Wijze van aanhechting van het grafelijke zegel</i>	214
4.3.3	<i>Andere valideringsmethodes</i>	219
4.4	Besluit	220
5	De kanselarijmedewerkers: rekrutering, functies, loopbaan	
5.1	Inleiding	225
5.2	De grafelijke kanselarijmedewerkers	226
5.2.1	<i>De kanselier</i>	226
5.2.2	<i>De clerici comitis</i>	242
5.2.3	<i>De vermoedelijke clerici comitis</i>	260
5.2.4	<i>De notarii comitis</i>	265
5.2.5	<i>De capellani comitis</i>	267
5.2.6	<i>De magistri in dienst van de kanselarij</i>	269
5.2.7	<i>De magistri die vermoedelijk voor de kanselarij hebben gewerkt</i>	271
5.2.8	<i>Kanselarijmedewerkers die niet tot de groep van clerici, notarii, capellani en magistri behoren: Volker Utenhove</i>	273
5.2.9	<i>De cancellarii van Valenciennes</i>	274
5.3	(Grafelijke) kapittels als mogelijke opleidings- en rekruteringscentra voor kanselarijmedewerkers	276
5.4	Besluit	279
	Algemeen besluit	284
	Lijst van gebruikte afkortingen	293
	Lijst van afbeeldingen, tabellen en grafieken	294
	Glossarium	297
	Kaart	301
	Genealogisch overzicht van de graven en gravinnen van Vlaanderen en Henegouwen	302
	Bibliografie	304
	Lijst van online bijlagen	336
	Index van persoonsnamen	337

I Documentaire verschriftelijking: van *ad hoc* naar routine*

I.1 Inleiding

Anno 1226. Er heerst consternatie in de kanselarij. De kanselier, die sedert het laatste kwart van de twaalfde eeuw als hoofd van de grafelijke administratie bevoegd was voor het bewaren van de matrijs van het grafelijke zegel, zorgde door zijn herhaaldelijke afwezigheid tijdens de vergaderingen van het hof voor een vertraging in de productie van de beleidsdocumenten, en bracht daarmee de grafelijke besluitvorming rechtstreeks in het gedrang. Johanna, gravin van Vlaanderen, verbood hem uiteindelijk de matrijs van het grafelijke zegel nog langer te dragen.¹

Deze gebeurtenis markeert een doorslaggevend moment in de administratieve geschiedenis van de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen tijdens de eerste helft van de dertiende eeuw. Ze zou bovendien belangrijke gevolgen hebben voor de organisatie van het kanselarij- en financieuzen tijdens de daaropvolgende regeringen.² Maar op welke vlakken hield dit een ingrijpende verandering in? In hoeverre was het grafelijk bestuur gebaseerd op gezegelde schriftstukken? Wat was het belang van het grafelijke zegel en de impact van de afwezigheid ervan op de productie van de grafelijke oorkonden? Kunnen we in dat verband wel spreken van een ‘productie’? Wat moeten we ons overigens voorstellen bij ‘een grafelijke kanselarijakte’, los van het feit dat deze logischerwijs in naam van de graaf en/of gravin is opgesteld? Welke betekenis hebben de begrippen ‘kanselarij’ en ‘kanselier’, wetende dat deze konden variëren naargelang de periode en regio? In welk stadium van ontwikkeling bevond de grafelijke kanselarij als administratief-bestuurlijk ‘apparaat’ zich in de vroege dertiende eeuw, en kunnen we daarbij überhaupt gewag maken van een ‘instelling’?

Deze studie tracht op al deze vragen een antwoord te bieden. Dit zal thematisch en gefaseerd gebeuren, omdat de behandelde themata zich op het kruispunt van meerdere onderzoeksdisciplines binnen de mediëvistiek bevinden. De hulpwetenschap diplomatiek,³ de discipline die de totstandkoming, vorm en overlevering van oorkon-

* Deze titel is deels ontleend aan het werk van Kittell, *From ad hoc to Routine*.

1 De Paermentier, ‘1226: Consternatie in de kanselarij’, 108.

2 Studies die dit aantonen zijn onder meer Luyckx, *De grafelijke financiële bestuursinstellingen*; Kittell, *From ad hoc to Routine* en Stuckens, *Les hommes de l’écrit*.

3 De traditionele hulpwetenschappen (waaronder de diplomatiek en de paleografie) werden door sommigen herdoopt tot ‘fundamentele wetenschappen’, omdat ze niet langer louter in dienst staan van het historisch métier, maar op zich volwaardige onderzoeksdomeinen vormen. Guyotjeannin, ‘Sciences auxiliaires’, 494.

den (*diplomata*) en andere administratieve documenten bestudeert, vormt daarbij het overkoepelende hoofddomein.⁴ De diplomatiek wordt in belangrijke mate geruggesteund door haar zusterwetenschap, de ‘pan-paleografie’, die zich concentreert op schrift en schrijven als een sociaal-cultureel fenomeen en dus verder reikt dan het louter bestuderen van schrifttypes.⁵ Binnen de diplomatiek nestelt dit onderzoek zich verder in de geschiedenis van de instellingen, meer bepaald de kanselarijstudies of studies naar de organisatie van de oorkondingsactiviteiten in dienst van kerkelijke en wereldlijke vorsten. Het sluit daarmee aan bij de traditie van de Gentse School zoals die destijds door Henri Pirenne is gesticht, en die sindsdien grote leermeesters als Fernand Vercauteren, François-Louis Ganshof, Egied Strubbe, Walter Prevenier, Adriaan Verhulst, Thérèse de Hemptinne en Marc Boone heeft voortgebracht. Niet voor niets omschrijft Walter Prevenier dit specialisme in 2010 als ‘het koninginnenstuk van het historisch vakwerk’, omdat de methodologisch-kritische grondslagen ervan altijd onontbeerlijk zullen blijven voor een correct begrip van de inhoud, vorm en context waarin oorkonden zijn geproduceerd.⁶ Deze ‘oorkonden’, te begrijpen als schriftstukken waarin een juridische rechtshandeling is opgetekend en die over de nodige vormelijke eigenschappen en valideringstekens beschikken om de inhoud ervan rechtsgeldigheid te kunnen verlenen,⁷ vormen de hoofdbron in de hierna volgende analyses. De relevantie van deze documenten als spiegels van de middeleeuwse samenleving is onmiskenbaar: oorkonden werden eeuwenlang door uiteenlopende rechtspersonen (kerkelijke en wereldlijke vorsten, instellingen, natuurlijke personen) uitgevaardigd en aan een even divers publiek van bestemmingen en begunstigden overhandigd, en hadden aldus een impact op alle lagen van de bevolking.⁸

Eens zo interessant wordt het om deze akten te bestuderen in een periode waarin het neerschrijven van vorstelijke besluitvorming en feodale transacties weliswaar al ingeburgerd was geraakt, maar waarbij hun tekststructuur en uiterlijke vormgeving nog aarzeling, *ad hoc* ingrepen, geëxperimenteer en voortschrijdend inzicht verraadden. Het toont aan dat de mentaliteit voor een schriftgebaseerd bestuur in de eerste helft van de dertiende eeuw wel aanwezig was, maar ook dat de documentaire uitvoering ervan nog veel ruimte liet voor interpretatie en bijsturing. Ze was enerzijds afhankelijk van de administratieve of ‘pragmatische’ geletterdheid van de kanselarijsscribenten en -redacteurs, maar weerspiegelde anderzijds net zo goed voorkeuren vanwege de beneficiaris of begunstigde partij.

In deze context is dus ook een cultureel-antropologisch fenomeen van belang bij de studie naar kanselarijwerking: het proces van pragmatische of administratief-bestuurlijke verschriftelijking, en de daarmee gepaard gaande groeiende geletterdheid onder de lekenbevolking. Net in de loop van de dertiende eeuw uitte dit proces in West-Europa zich op bestuurlijk-institutioneel vlak steeds nadrukkelijker in de vorm van een

4 Guyotjeannin, Pycke en Tock, *Diplomatique médiévale*, 15; Carcél Ortí, *Vocabulaire International*, n. 1.

5 Petrucci, ‘Au-delà de la paléographie’, 128; Mallon, *Paleographie romaine*, 11-12.

6 Prevenier, ‘Zin en nut van het diplomatisch onderzoek’, 8 (citaat).

7 Guyotjeannin, Pycke en Tock, *Diplomatique médiévale*, 16; Carcél Ortí, *Vocabulaire International*, n. 3.

8 Heidecker, ‘Introduction’, 4.

versnelde (proto)bureaucratisering en professionalisering ('verambtelijking') van de vorstelijke besluitvorming – van een *ad hoc* naar een meer geroutineerde en rationeel georganiseerde praktijk.⁹

De kern van deze studie draait rond de vraag hoe de grafelijke kanselarij zich na haar ontstaan in de vroege twaalfde eeuw verder heeft ontwikkeld tijdens de eerste helft van de dertiende eeuw (1191-1244), en hoe de oorkondingsactiviteit van de graven en gravinnen was georganiseerd. Omdat het graafschap Vlaanderen tijdens deze periode in een personele unie verbonden was met het graafschap Henegouwen en beide territoria dus onder hetzelfde grafelijke gezag ressorteerden, vormt ook dit graafschap onderwerp van studie. De uitbreiding van het vorstelijk territorium betekende voor de grafelijke entourage bovendien een extra uitdaging om de productie en aflevering van de grafelijke akten op een zo efficiënt mogelijke manier georganiseerd te krijgen. Om een beter begrip te krijgen van de operationele werking van de kanselarij vertrekken we vanuit drie centrale onderzoeksvragen:

- Wie was actief in de grafelijke kanselarij, en uit welke milieus werden deze medewerkers gerekruteerd?
- Wat leren de oorkonden als producten van deze kanselarij ons over de heersende redactionele en schriftradities, over de duurzaamheid van deze tradities en over hun symbolische functie als instrumenten ter ondersteuning van de grafelijke macht en haar bestuurlijk-administratieve identiteit?
- In hoeverre gold de grafelijke kanselarij in Vlaanderen en Henegouwen als indicator voor de toenemende verschriftelijking en het groeiende administratieve bewustzijn bij de beleidsvoerders?

De *termini* van dit onderzoek omsluiten de regeringsperiodes van vier vorsten: graaf Boudewijn V/VIII (1191-1194/5), graaf Boudewijn VI/IX (1194/5-1206), de regentschapsperiode van Filips van Namen (1206-1212) en de daaropvolgende regeringsperiode van gravin Johanna van Constantinopel (1212-1244). De werking van de grafelijke kanselarij in Vlaanderen tijdens de periode 1191-1206 werd reeds uitvoerig bestudeerd door Walter Prevenier.¹⁰ Dit onderzoek concentreert zich voor deze periode daarom voornamelijk op de grafelijke oorkonden voor Henegouwen. Voor de periode 1206-1244 worden de oorkonden voor bestemmingen in beide gebieden opnieuw samen bestudeerd. Beide graafschappen worden evenwel niet afzonderlijk maar veeleer als één bestuursgemeenschap besproken, uiteraard met aandacht voor eventuele regionale bijzonderheden.

Om de centrale onderzoeksvragen te kunnen beantwoorden werd een stappenplan uitgewerkt, dat meteen ook de structuur van dit boek bepaalt.

9 Kittell, *From ad hoc to Routine*.

10 Prevenier, *De oorkonden* (zie verder).

Een theoretisch inleidend hoofdstuk brengt aan de hand van een overzicht van de bestaande historiografie duiding bij de groeiende maatschappelijke inbedding van het documentaire verschriftelijkingsproces in West-Europa vanaf de late elfde eeuw, en de daaraan inherente complexe verwevenheid tussen oraliteit en schrift. Na deze omkadering wordt ingezoomd op de diplomatiek als wetenschapsdiscipline. Bijzondere aandacht gaat daarbij naar de meest recente onderzoekstendenzen:

- de herwaardering van oorkonden (en hun aanverwante archivalia) als administratieve beheersinstrumenten en exponenten van *memoria*-praktijken;
- de bredere benadering van hun betekenis als representaties van macht, ambtelijke autoriteit en institutionele identiteit, en
- de ingrijpende evolutie die dit onderzoeksdomein binnen de geesteswetenschappen heeft ondergaan door de opkomst van de informatietechnologie (de ‘Digital Humanities’).

Vervolgens verfijnt de focus naar de kanselarijstudies, en wordt de ontwikkeling van de grafelijke kanselarij in Vlaanderen vóór 1200 gepositioneerd ten aanzien van haar pendanten in de omringende vorstendommen. Hier wordt voor het eerst stilgestaan bij de problematische invulling van het begrip ‘kanselarij’ en worden de bestaande definities ervan voor de regio van noordwestelijk Europa ontleed.

Vanaf Hoofdstuk 2 blijft de aandacht bij de grafelijke kanselarij in Vlaanderen en Henegouwen. Na een uiteenzetting van haar vroegste ontwikkeling wordt een werkdefinitie voorgesteld waartegen de analyseresultaten voor de periode nadien (1191-1244) zullen worden afgetoetst. Het besluit zal aantonen dat deze werkdefinitie na afloop van de analyses dient genuanceerd. Aansluitend bij de werkdefinitie volgt een methodologische beschouwing over de manier waarop de diplomatische, paleografische en prosopografische analyses in dit onderzoek op basis van het digitale oorkondecorpus *Thesaurus Diplomaticus*, dat sedert 2015 online raadpleegbaar is als *Diplomata Belgica* (www.diplomata-belgica.be), zijn gevoerd.¹¹ Enerzijds getuigt deze methodologie van een vrij rigoureuze aanpak, anderzijds zal blijken dat deze benadering een noodzakelijke voorwaarde vormde om de resultaten vanuit een breder maatschappelijk en supra-institutioneel perspectief te kunnen evalueren, en de persoonlijke voetafdruk van sommige kanselarijmedewerkers als Walter van Kortrijk (1199-1227) en Egidius van Bredene (1224-1250) te kunnen achterhalen.

De eigenlijke operationele werking van de grafelijke kanselarij wordt in de daaropvolgende hoofdstukken op drie niveaus geanalyseerd. Hoofdstuk 3 omvat een diplomatische studie naar de redactieoorsprong en tekstuele vormkenmerken van de grafelijke oorkonden, het ‘dictaat’ genoemd. Dit hoofdstuk levert conclusies over de toenemende mate waarin de grafelijke klerken verantwoordelijk werden voor de *in-house* vervaardiging van grafelijke (en soms ook niet-grafelijke) stukken, en over hoe

11 Alle referenties naar de database *Thesaurus Diplomaticus/Diplomata Belgica* zullen in dit boek op de volgende manier worden weergegeven: DiBe ID + uniek referentienummer per oorkonde. De oorkonden kunnen in de online database www.diplomata-belgica.be worden geraadpleegd door het referentienummer in te vullen in het gelijknamige zoekveld ‘DiBe ID’.

de politieke omstandigheden in Vlaanderen en Henegouwen als barometer golden voor de intensiteit van de oorkondeproductie in de kanselarij. Daarnaast reiken we nieuwe inzichten aan over de stagnatie én evolutie van oudere redactionele kanselarijtradities gedurende de opeenvolgende regeringen van de Boudewijns, Filips van Namen en Johanna van Constantinopel, en zal duidelijk worden hoe enkele redactionele innovaties na verloop van tijd bijdroegen tot de creatie van een eigen herkenbare kanselarijstijl ('corporate identity'). Verder staan we stil bij het gebruik van de volkstaal als oorkondetaal tijdens de eerste helft van de dertiende eeuw, en tonen we aan hoe de kanselarijproductie in beide graafschappen was georganiseerd. Omdat de argumentatie bij de determinaties van de kanselarijstukken (de eigenlijke 'dictaatanalyse') een te omvangrijk en technisch deel vormt, beperkt dit boek zich tot een interpretatie van de analyseresultaten, en wordt de eigenlijke bewijsvoering als een online volume met bijlagen aangeboden.¹²

In enkele afsluitende paragrafen overstijgen we het technisch-operationele niveau van de redactionele kanselarijwerking, en worden de resultaten van het dictaatonderzoek vanuit een breder sociaal-antropologisch perspectief geëvalueerd. In deze paragrafen worden conclusies gepresenteerd over de politieke en bestuursmentaliteit van de graven en gravinnen, over de manier waarop het discours van hun oorkonden bijdroeg tot de legitimering en consolidering van de grafelijke macht, en over de mate waarin de representatie van deze macht geïnspireerd was op autoriteitsmodellen van kerkelijke of vorstelijke administraties als de Franse en Engelse koninklijke kanselarijen. Omdat de graafschappen Vlaanderen en Henegouwen voor het grootste deel van de bestudeerde periode door een vrouw werden geregeerd, bleken de vorm en het discours van de oorkonden die gravin Johanna in eigen naam en samen met haar opeenvolgende echtgenoten Ferrand van Portugal (1212-1333) en Thomas van Savoie (1237-1244) heeft uitgevaardigd tot slot zeer waardevol om vanuit genderperspectief te worden belicht.

Na de tekstuele benadering van de grafelijke oorkonden worden de stukken die in origineel zijn overgeleverd in Hoofdstuk 4 onderworpen aan een paleografische studie van de uitwendige kenmerken, waaronder het handschrift en de lay-out. Dit hoofdstuk heeft als doel op basis van handschriftvergelijking te traceren hoeveel scribenten ('handen') er tijdens de bestudeerde periode voor de kanselarij aan het werk zijn geweest, en voor welke oorkonden zij het schrijfwerk ('scriptio') hebben verricht. Naast de identificatie van een vijftientigtal kanselarijhanden brengen de analyses ook betekenisvolle informatie aan het licht over de heersende schrifttradities in de kanselarij, waaronder het gebruik van cursiefschrift, maar ook over geprefereerde zegelpraktijken, over de flexibele taakomschrijving en loopbaanduur van de betrokken kanselarijscribenten en – opnieuw, maar ditmaal vanuit materiële hoek – over de inrichting van de schrijfactiviteiten in beide graafschappen. De vergelijking van de kanselarij-scriptio's uit Hoofdstuk 4 met de gedetermineerde kanselarijredacties uit

12 Zie hiervoor De Paermentier, *De grafelijke kanselarij*, II (online), 1: 'Determinaties van het kanselarijdic-taat'. In deze studie wordt regelmatig verwezen naar dit online volume met bijlagen. Het is in open access raadpleegbaar via <http://hdl.handle.net/1854/LU-8715495>.

Tijdens de eerste helft van de dertiende eeuw was het neerschrijven van de grafelijke beslissingen in Vlaanderen en Henegouwen reeds goed ingeburgerd. Zowel de tekst als de uiterlijke vorm van de grafelijke oorkonden tonen aan dat de mentaliteit voor een schriftgebaseerd bestuur aanwezig was, maar ook dat de documentaire uitvoering ervan nog ruimte liet voor interpretatie en creativiteit.

Els De Paermentier werpt een nieuw licht op de operationele werking van de grafelijke kanselarij in Vlaanderen en Henegouwen tijdens de periode 1191-1244, wanneer beide graafschappen in een personele unie verbonden waren. Aan de hand van het digitale oorkondecorpus *Diplomata Belgica* ontwikkelde zij een analysemodel dat toeliet de grafelijke akten vanuit een brede, comparatieve basis te vergelijken. De oorkondeproductie en kanselarijwerking in dienst van de graven en gravinnen konden op die manier vanuit nieuwe invalshoeken worden doorgelicht. De kanselarij openbaarde zich als een experimenteel laboratorium van pragmatische geletterdheid en schriftgebruik in dienst van een grafelijk bestuur onder druk, en van bestuursorganen en administratieve functies in transitie.

